

УДК 81-11(=161.2:(94)

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА В ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОЇ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ ХІХ – поч. ХХ ст.

Черемська О.С.

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця
olha.cheremska@hneu.net

В історії розвитку лінгвістичної та філософської думки в Україні ХІХ – поч. ХХ ст. важливу роль відіграли наукові осередки, що об'єднували інтелектуалів-словесників – фундаторів різних напрямів української філології. Процес зародження таких центрів великою мірою зумовлений створенням вищих навчальних закладів – Києво-Могилянського колегіуму (1632 р.), Харківського колегіуму (1726 р.), Харківського університету (1804 р.), із якими особливо пов'язаний життєвий і творчий шлях нашого мандрівного філософа Григорія Сковороди.

Актуальність дослідження полягає в системному погляді на значення творчого доробку Г. Сковороди в оцінці представників Харківської філологічної школи (ХФШ) окресленого періоду. *Мета* статті – показати процес наукового пропагування життєвого та творчого шляху Г. Сковороди представниками ХФШ, акцентувати на мовних особливостях писемної спадщини філософа. Досягнення мети передбачає виконання таких *завдань*: 1) заглибитися в історію перших видань писемної спадщини Г. Сковороди; 2) опрацювати різні підходи до висвітлення особистості філософа, його творчості та мовомислення.

Для досягнення поставленої мети послуговуємося методами *спостереження і систематизації*, які допомогли розкрити різні погляди щодо творчого доробку Г. Сковороди; *описового*, який дав змогу репрезентувати специфіку авторської оцінки мовної особистості мислителя в контексті доби.

Результати дослідження. У популяризації особистості українського філософа Г. Сковороди та його творчості, виданні й дослідженні наукової та художньої спадщини мислителя значна роль належить ученим ХФШ та Харківської школи філософії Й. Шада. Науковці Харківського університету стверджують, що представник Харківської школи філософії Й. Шада доктор філософії Г. Гесс де Кальве є автором першої біографічної праці про

Г. Сковороду, опублікованої в журналі «Українській вѣстникъ» (1816 р.). У статті відзначено найважливіші риси творчої особистості філософа: «допитливий розум», «чисте, чуттєве і до всього прекрасного здатне серце складало всю його власність», «витривалість і стійкість» перед життєвими незгодами, «доброту й благородство душі», «дотепність», «безкорисливість і скромність».

У цьому ж збірнику подано статтю І. Вернета – письменника, журналіста, педагога, який знав Г. Сковороду особисто та наслідував стиль філософа, хоч критично відгукувався про манеру його спілкування. Для того, щоб надати змогу читачеві глибше зрозуміти духовний світ мислителя, спосіб письма та особливості вираження думки, І. Вернет уміщує два листи Г. Сковороди, що своїм стилем засвідчують вплив біблійних текстів: «Сковорода був ворогом єрів; понад те, багато слів він скорочував і записував із титлами. У різних місцях трапляються зірочки, значення яких ми не скрізь могли зрозуміти; але залишмо їх в нашому списку: читачі однак не знайдуть тут наголосів, які він ставив на кожному слові...*заповедь Гд~ня свѣтлая» [1, с. 126–130].

Продовжили наукову сковородіану представники Харківської школи романтиків. Із. Срезневський, М. Костомаров, А. Метлинський привернули увагу громадськості до творчості Г. Сковороди та до його мови на лекціях і в наукових розвідках. Так, Із. Срезневський у журналі «Утренняя звезда» (1833 р.) опублікував значну за обсягом біографічно-аналітичну працю «Отрывки из записок о старце Григории Сковороде», якою ознайомив читача не лише з біографічними відомостями, а також із творами Г. Сковороди, подаючи їхній побіжний аналіз. Постать мислителя він характеризує словами: «від природи був добрий, мав серце чутливе, а отже, й співчутливе»; «відчуження від людей і світу» привели його до містицизму, «розум Сковороди, спочатку бадьорий та грайливий, ставав усе більш норавливий, незалежний»; «дух сатири – найвиразніша риса його характеру»; «музика була його єдиним задоволенням». Відомою серед народу називає дослідник його духовну пісню «Иже Херувими». Не менш поширеним вважає перший його твір, основу якого склали лекції,

прочитані в Харківському колегіумі «Начальная дверь ко Христiанскому добронравiю» iз десяти роздiлiв, у яких частково викладено фiлософiю Г. Сковороди. Дослiдження Iз. Срезневського цiнне ще й тим, що в ньому подано два варiанти пiснi «Всякому городу нравъ и права», що ввiйшла до збiрки «Садъ Божественныхъ пѣсней старца Г. Сковороды», яка, як зауважує автор, стала народною завдяки виконанню незрячими кобзарями – «українськими рапсодами». Учений зазначає, що цi твори мiстять прекраснi думки, i якщо є в них недолiк, то в способах вираження, iнодi надто рiзких, але щодо цього варто брати до уваги час, у який писав Сковорода, характер його виховання, розумiння словоланду того часу, характер самого Сковороди [3, с. 88]. Однак негативно вiдгукується про байки Г. Сковороди, називаючи їх «iграшками уяви», через те що хорошi повчання трапляються в них рiдко. Найяскравiше обдарування Сковороди-фiлософа, на думку Iз. Срезневського, проявилось в його розмовах, роздумах, романтичних творах: «Лотова дружина», «Мученики в iм'я Христа», «Грiшники»; симфонiях: «Сповiдь i покаяння», «Шлях до вiчностi», «Морок свiту», «Свiтло свiту». Але найвиразнiше, на думку вченого, «спосiб мислення i дивацтва характеру» вiдображенi в епiстолярнiй спадщинi мислителя.

Звертався до постатi Г. Сковороди О. Потєбня та його учнi М. Сумцов, Д. Багалiй, якi впродовж 1907–1923 рр. видали 8 томiв збiрника «Вопросы теории и психологии творчества» (за ред. Б. Лезiна). Також у виданнi ХiФТу «Сборник Харьковскаго историко-филологическаго общества» (1886–1914 рр.), який мав 21 випуск i виходив за редакцiєю Д.И. Багалiя, 8 томiв присвяченi Г. Сковородi [4, с.187].

Постать Г. Сковороди, його мова i стиль привертали увагу представникiв ХФШ перiоду «українського вiдродження» впродовж 20–30-х рр. ХХ ст. Така увага була зумовлена не лише прагненням суто теоретичного вивчення мовостилю письменника, а й практичною необхіднiстю – обґрунтування засад творення лiтературного стандарту української мови, працюючи над яким, мовознавцi ХФШ брали до уваги традицiї лiтературної мови, закладенi у творах класикiв українського письменства.

Учень С. Кульбакіна, випускник Харківського університету О. Синявський, здійснив ґрунтовний аналіз стилю і мови творів Г. Сковороди. Саме в С. Кульбакіна, історика мови, потєбнянця, автора праць з історії української мови «Давньоцерковнослов'янська мова» (1911) із порівняльно-історичним висвітленням фонетики та морфології, «Українська мова. Короткий нарис історичної фонетики і морфології» (1919, рос. мовою), О. Синявський перейняв погляд на мову як динамічну систему. У статті «Мова творів Гр. Сковороди», написаній та оприлюдненій 1922 р., а опублікованій у журналі «Червоний Шлях» (1924 р.), учений-аналітик розкриває значення мовної скарбниці Г. Сковороди. Праця цінна тим, що містить аналіз мовних особливостей творів Г. Сковороди в контексті доби. Учений порушує питання про поширений на той час в Харкові погляд на мову філософських трактатів Г. Сковороди як зразкову російську мову, що, на його думку, не відповідає дійсності. Найважливіше, зауважує мовознавець, мову Сковороди, як і кожного письменника, «не можна відривати від ґрунту, від оточення, від епохи... оточення доби Сковороди, тоб-то 2-ї половини XVIII ст.» [2, с. 248]. Епохальною на той час працею була грамати́ка М. Смотрицького, яка до кінця XVIII ст. була «катехизмом» літературної мови в Україні. Вона регламентувала книжну мову для інших слов'ян, у яких не одномоментно настав час наближення до живої народної мови. Основною засадою «Грамматіки Славенскія» (1619 р.), зауважує автор, був історико-етимологічний правопис (вживання літери **Ѣ**, розрізнення **и** та **ы**); втрачені в живомовній стихії слова і форми, що залишились непорушною основою книжної мови аж до появи творів І. Котляревського. Писати простою мовою можна було, на погляд тодішніх книжників, твори-жарти, інтермедії, сатири, пісеньки. Вихований у Київській академії в час розквіту староукраїнської книжної мови, Г. Сковорода продовжив своєю творчістю українську літературну традицію того часу, із деякими своєрідними особливостями. О. Синявський виокремлює такі характерні риси мови мислителя: «слов'янська стихія в лексичній формі» слів у цитованих уривках; українські ознаки, особливо фонетичні, що привертають увагу вже в назвах творів (**Ѣ** читається як **і**), напр., «*Ковалѣнскому*»,

«Убогій жайворонок»; українське середнє л, напр., «Израилскій змій»; ствердіння губних, напр., *об'явля, ровь, п'ян*; сплутування **и з ы**, напр., *раздирающий, философи, юристи, медицина*; ствердыннє **р**, напр., *государь, вихромь* та ін. По-друге, наголошено на великій кількості українських форм, слів, виразів, синтаксичних властивостей, що наявні не лише в літературних творах, а й філософських трактатах: *ничіихъ, могти, чоловікови, дуракови, дитина, очереть, метеликъ, заплутанный, добродѣйко! «учу свои дѣти», «двадцать лѣтъ съ залишкомъ»*. По-третє, мовознавець зауважує значний вплив неслов'янських мов, який позначається у варваризмах античного та західноєвропейського походження; вплив латини на синтаксис мови Сковороди, який відчувається в словоладі, напр. «*Вѣчно бы онъ за мырскою со Єзоповымъ псомъ гонялся суетою*». Підсумовуючи, О. Синявський наголошує, що хоч мова Сковороди була типовою книжною українською мовою XVIII ст., однак мовна «самосвідомість» Сковороди свідчить, що він свій «малоросійський діалект» ніколи не відриває від України і не сплутує з іншою мовою.

Висновки. Отже, учені ХФШ значну увагу зосередили на відтворенні образу Сковороди-філософа та мислителя, популяризації його морально-етичних принципів, естетичних поглядів та літературної творчості. Дослідження мовних особливостей творів Г. Сковороди засвідчує, що його мовна стихія, як і староукраїнська мова XVIII ст., поєднала в собі немало елементів народної мови, зокрема в лексиці, зберігаючи водночас як свою основу книжну слов'яноноруську традицію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гесс-де-Кальве Г., Вернет И. Сковорода – украинский философ. *Украинский вестник*. 1817. апрель, ч. VI. С. 108–151.
2. Синявський О. Мова творів Гр. Сковороди. *Червоний шлях*. 1924. Ч. 4–5. С. 248–255.
3. Срезневский И. И. Отрывки из записок о старце Григории Сковороде. *Утренняя звезда. Собрание статей в стихах и прозе*. Книжка 1. Харьков, 1833. С. 67–92.
4. Черемська О. С. Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (XIX – перша третина XX ст.). Харків: Видавець Савчук О. О. 2020. 484 с.